

MODERNIZÁCIÓ, RENDSZERVÁLTÁSOK, A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS A POLITIKAI ELIT

A PROBLÉMA

Aggodalomra ad okot, hogy mintegy negyed évszázaddal a legutóbbi rendszerváltásunk után egyre időszerűbb az a kérdés, hogy az új politikai elit vajon rendelkezik-e a legújabb kori magyar társadalom rendszerváltásokkal tarkított átalakulásának-modernizálódásának a realviszonyokkal megközelítően is adekvát képével, illetve egyáltalán törekszik-e erre? A tapasztalatok ugyanis arra utalnak, hogy a politikai elit máig sem alakított egy ilyen reális társadalomképet – jóllehet a rendszerváltáskori és az aktuális kihívások sikeres megoldásának ez lett volna és lenne az egyik előfeltétele – ami magyarázatul szolgál a rendszerváltás önkényes és önkényesen változó értelmezéseire és válságára, a politikusok felkészületlenségére, bűnbakképző eljárásaira és látványos szerepjátékaira (pl. posztmodern-forradalmár, reformer, szabadságharcos), hiszen az ország 1989 után nem egy „modern”, hanem egy „félperifériás” társadalom irányába mozdult el. A „félperifériás” megjelölés a fejlődő országokra jellemző duális gazdaságot, területi fragmentáltságot, szétesett munkaerőpiacot és magas inaktivitást-munkanélküliséget, szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló, dezintegrált-kirekesztő – társadalmat jelent, ahol a politikai elit és klientúráik saját zsákmányukként kezelnek minden erőforrást. Így az is érthető, hogy az elitnek miért nem áll szándékában sem egy valamennyire is reális és konszenzuson alapuló kép kialakítása, hiszen nem csupán el kéne számolni a rendszerváltás hozadékával, ebben saját felkészültségükkel, teljesítményükkel és felelősségükkel, de elő is kellene állni egy „rendszerkorrekciós”¹ programmal, amely az országot más pályára állítja. Mindezek távlatos nemzeti stratégiát, politikai megegyezést és állandósult egyeztetést, az érdekmegjelenítő intézmények életre keltését, kiszámíthatóságot, piacépítő aprómunkát stb. igényelnének, vagyis olyasmit, amit ugyanezek az elitek a politika „modern” (polgári, nemzeti, jogállami, szociális piacgazdasági stb.) formájának szoktak nevezni propagandáikban. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy inkább ismét nekiláttak az ország történelmének kizárólag politikai-

¹ Gazsó Ferenc: *Irányváltás a társadalompolitikában, Magyar jelentésárnyalatok*, Budapest, 2004, Kossuth Kiadó,

ideológiai-érzelmi és hatalom-technikai megfontolásokon, aktuális nyomulásokon stb. nyugvó újírásának – folytatván rendszerváltó elődek hagyományát, amelyben a politikai indíttatású (propaganda) történetírás jól jövedelmező üzletággá vált – ami sokféle gond forrása. Gond, mert ebből éppen a lényeg, a hazai modernizáció és a rendszerváltások tragikusan ellentmondásos és zavarba ejtő tanulságai „felejtődtek” ki, és gond, mert e politikai mozgósításra szánt leegyszerűsítően primitív történelemképek a médián és a közvéleményen túl a szaktudományokat is ellenőrizni-dominálni akarják. Továbbá gond, mert – mint Kéri László egy vitán kifejtette – a megrendelő-készítő politikusok sokszor maguk is elhiszik e képzelgéseket, vagyis uralván a politikai gondolkodást az ezekre alapozott intézkedések és társadalmi, gazdasági stb. programok jelentős károkat okoznak az országnak.

Mondjuk ezt azért, mert a modern kori magyar történelem alakulásának folyamatán – sok más mellett – a jelzett két tényező vitathatatlanul maradandó nyomokat hagyott. Egyfelől az a XIX. század eleje óta a kortársak által is folytonosan jelzett felismerés – itt csupán Széchenyi Istvánra utalnánk – hogy hazánkban a kapitalista átalakulás-fejlődés diktálta modernizációs kihívással kell számolnia. Mégpedig úgy, hogy „kezdettől” eltérő fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint ennek a fő irányát és dinamizmusát meghatározó legfejlettebb országok, melyet ők különféle elnevezésekkel, pl. „elmaradás-elmaradottság”, „megkésettség”, „függőség”, „félperiféria” vagy „felzárkózás” jelöltek. Másfelől, hogy a modernizáció menetében időről időre világgazdasági (és nagyhatalmi) korszakváltások következnek be, melyekhez a hazánkban uralomra kerülő új politikai elitek a XX. században többször is sajátos módon, úgynevezett „rendszerváltással” próbáltak meg alkalmazkodni. Ilyen kísérletre került sor az első világháború után a Tanácsköztársaság idején, ez történt a második világháborút követő kommunista hatalomátvételnél, és megismétlődött a XX. század utolsó harmadát uraló globalizációs korszakváltás nyomán a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján. A „rendszerváltások” ugyan jelentősen eltérő ideológiák, de hasonló forгатatókönyvek alkalmazásával zajlottak, ami leegyszerűsítve úgy foglалható össze, hogy amíg a második világháború után az új politikai elit a „bűnös kapitalizmust” gondolta lecserélni a „mindent megoldó szocializmusra”, legutóbb éppen fordítva, a „bűnös szocializmust” a „mindent megoldó kapitalizmusra”. Nos, e radikális társadalomátalakításokat nevezzük „rendszerváltásnak”, hiszen a hatalomra kerülő új politikai elitek a modernizációs kihívásokra nem megfontolt átmenettel, átfogó és távlatos reformokkal gondoltak válaszolni, hanem az addig fennálló „kapitalista” vagy „szocialista” társadalmi-gazdasági újratermelődési modellek azonnali, totális, mindenféle kompromisszumot elutasító, indulatos és ideológikus megváltoztatásával.

A vázoltak rengeteg problémát vetnek fel a magyar társadalomfejlődést illetően. Például azt, hogy bár a modernizációs kihívás és a világgazdasági-nagyhatalmi korszakváltások a világ minden országát érintik és alkalmazkodásra kényszerítik, és bár

ezek során nem Magyarország az egyetlen, amelynek versenypozíciói nemhogy nem javultak, de éppenséggel romlottak az évszázadok alatt – tehát szó sincs valamiféle „magyar átokról” – mégis csak keresni kéne ennek az okait. Miként lehet, hogy mind a Ránki György által megnevezett korábbi modernizációs² korszakok – 1987-es tanulmányában az 1867-től az 1913-ig terjedő időszakot a „Haladás és kudarc”, a két világháború közti időszakot a „Teljes kudarc”, és végül a második világháború utáni kommunista hatalomátvétellel kezdődő időszakot „Sikerek és kudarcok sajátos kohéziója” elnevezéssel jelölte –, mind az 1989 rendszerváltás utáni eddig közel negyedszázados időszak sikertelennek bizonyult. Vajon e trend mögött véletlenek munkálnak, avagy távlatos folyamatok tapinthatók ki?

Hasonlóképpen a „rendszerváltásnak” nevezett jelenség sem magyar specialitás, hiszen úgy az első, mint a második világháború után, továbbá a globalizációs korszakváltáskor is számos európai és ázsiai országban tettek kísérletet a „szocialista”, illetve a „kapitalista” újratermelődési modellek rapid és totális cseréjére, mégis illenék foglalkozni a társadalomátalakítás e sajátos formái maradandó hazai nyomaival. Mondjuk azon – kizárólag politika- és ideológia-vezérelt – erőszakos eljárások következményeivel, amiket a „szocializmusra” vagy a „kapitalizmusra” történő áttéréseknél a mindenkori új politikai elitek küldetésstudatos forradalmár és posztmodern-forradalmár csoportjai ténylegesen megjelenítettek: a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása (államosítás vagy ellenkezőleg privatizáció), az állam „mindenhatósága” vagy teljes „tagadása”, illetve társadalmi osztályok-rétegek politikai „megszüntetése” (pl. parasztság, polgárság), illetve „kinevezése” (pl. vállalkozó) stb. formájában. Mert hazánkban a társadalom – a fejlett országokéhoz hasonló – átstrukturálódásának a ténye vitathatatlan – az agráriumban dolgozók dominanciáját a hatvanas években az iparban, ez utóbbit pedig a kilencvenes években a szolgáltatásban foglalkoztatottak dominanciája váltja fel –, mégis csak kevesen mernék azt állítani, hogy e trendek – történeti előzményeiket, körülményeiket, lefolyásukat vagy végeredményüket tekintve – azonosak lennének mondjuk a Nyugat-Európában végbement változásokkal.

Annál is kevésbé, mert a táblázat arra hívja fel a figyelmet, hogy a léptékbeli átstrukturálódásra minden alkalommal a politikai-ideológiai indíttatású rendszerváltások erőszakot sem nélkülöző beavatkozásai nyomán került sor, mégpedig történetileg olyan rövid idő alatt, hogy joggal vethető fel ezek gazdasági-társadalmi megalapozatlanságának a gyanúja. Vajon mi a tartalma (hozádéka) a rendszerváltásokhoz kapcsolódó léptékbeli strukturális váltásoknak – a politikai történetírás elnevezte „fejlettségbeli ugrásoknak” – és ezek eredménye valóban egy modern „ipari” vagy „szolgáltatói társadalom” lett-e?

² Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10.

1. táblázat. A foglalkoztatottak szektoronkénti arányának alakulása Magyarországon 1900 és 2000 között

Év	Mező- és erdőgazdaság	Ipar és építőipar	Szolgáltatás
1900	61,1	15,0	23,9
1930	54,3	20,2	25,5
1949	53,8	21,6	24,6
1970	23,2	44,3	32,5
1990	17,5	36,1	46,4
2000	6,6	33,8	59,6

Forrás: Laky Teréz. A munkaerő keresletét és kínálatát alakító folyamatok, OFA, 2002, 41.o.

Aztán: van-e jelentősége annak, hogy az „agrár-, az ipari és a szolgáltatói társadalom” eltérő társadalmi-gazdasági reprodukciós modellekhez kapcsolódik: az agrár a Monarchia és a Horthy-korszak (rég) feudál-kapitalista formáihoz; az ipari társadalom az államszocializmushoz, főként a Kádár-kori „gulyáskommunizmushoz”; míg a szolgáltatói társadalom – ha a foglalkoztatottak döntő részét (60%) a szolgáltatásokban alkalmazó hazai állapotokat elfogadjuk kizárólagos kritériumként – a legutóbbi rendszerváltás utáni (új)kapitalizmus időszakára esik.

Egyszóval, rengeteg kétség merül fel, hiszen nincs igazán megalapozott képünk arról, hogy ténylegesen milyen átalakulási-fejlődési utat járt be a „szocialista” és a „kapitalista” modernizációs formákon-rendszerváltásokon át haladó magyar társadalom a XX. században, jóllehet erről rengeteg ismeretet halmozott fel a hazai tudomány. Nos, a továbbiakban e kérdéskör néhány összefüggésével foglalkoznánk vázlatosan, olyan kortársakat segítségül hívva, akik vitathatatlanul elkötelezett támogatói voltak a magyar modernizációnak, ugyanakkor nem csupán a mindenkori leegyszerűsítő politikai-ideológiai társadalom- és történelemképeken léptek túl, de erőfeszítéseket is tettek koruk és a magyar fejlődés sajátserűségeinek a feltárására.

A „SZÍNLELT KAPITÁLIZMUS”

A XX. század eleji társadalmi-gazdasági-politikai állapotokat a kiegyezés utáni több évtizedes gyors modernizációt követően csakúgy eléggé nehezen definiálhatónak látta a kortárs Leopold Lajos közgazdász-szociológus, mint mi egy évszázaddal később, jóllehet mi rendelkezünk a hazai történelem azóta lezajlott folyamatainak némi ismeretével.

Leopold az 1917-ben megjelent könyvében a korabeli magyar viszonyokat „színlelt kapitalizmusként” definiálta. A következőket írja: „Azok az országok, amelyekről Marx törvényeit levetítette, a tőkés szellem és jogrendszer párhuzamosságát

mutatják. ... Ámde vannak oly államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlíthatnak ugyan a tőkés-rendben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek kapitalisztikusan, s ha a jogi kategória kifejlődött is bennük, üres és idegen marad és gazdasági gyökere alig van. A magántulajdon szabadsága uralkodik a termelt készletek uralma nélkül. Az ily államok gazdasági rendjét nevezzük, szemben a tőkés termelés tulajdonképpeni rendjével: színlelt kapitalizmusnak. Sem egyik, sem másik változat nem tölti ki tisztán egyetlen társadalom életét sem. Vannak színlelt kapitalizmus-darabjai a londoni Citynek is. S Magyarországon meg a tőkés-rend egyes medencéi szervesen alakultak ki, belső szükségszerűség erejéből és kényszere folytán, hogy utóbb jogi és erkölcsi környezetüket is alakjukhoz hasonítsák. Az igazi és színlelt kapitalizmus megkülönböztetésére annyit s nem többet akarunk mondani, hogy az egyik országban igazi, a másikban színlelt kapitalizmus uralkodik, ... A színlelt kapitalizmusból hiányzik az igazinak a belső logikája, ... Az a diszparitás terheli, hogy kívülről erőltették s nem belülről nőtt ki.”³

A tanulmány részletesebben is tárgyalja az „igazi” és a „színlelt” kapitalizmus közti különbségek általa fontosnak tekintett összefüggéseit. Szól például a hazai kapitalizmus „kettős indítatásáról”, arról, hogy a korabeli tőkés rend az ország egyes térségeiben ugyan „szerves” belső fejlődés eredményeként jött létre, azonban alapvetően külső befektetéseken, hiteleken és piacokon nyugszik. Ez a sajátos indítatás egyben meghatározza működés módját, hiszen a „kívülről jött kapitalizmusra” jellemző, hogy gazdasági és politikai függésbe hozza az országot. Mint mondja, a külföldi eladósodás „alárendeltséget” teremt, „ámde ez az idegen függés tetejébe még csak nem is európai, hanem túlnyomóan német és főleg osztrák. Külföldi hitelünk be van ékelve – a pénzpiac versengésének és szabad kiegyenlítődének enyhülete nélkül – a külpolitikai zsákutcába.”⁴ Másként fogalmazva, szerzőnk nem egyszerűen „kétféle tőkés-rendről” beszél, hanem arról is, hogy az „igazi” és a „színlelt” kapitalizmus között egyenlőtlen viszony alakult ki, ami alkalmasint egyoldalú függő kül- és belpolitikai következményekkel jár.

További jellemzőként említi az „állami” termelés és megrendelések jelentős arányát, amelyek kiiktatják a versenyt és sajátos vállalkozói mentalitást-magatartást hívnak életre, hiszen azt eredményezi, hogy ez: „... kapitalizmusunkban háttérbe szorítja a találmány szellemességét, az üzem ökonomiáját, a fogyasztóhoz való alkalmazkodást s a munkásokkal való egyezkedést, a politikai konstellációnak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági konjunktúrának”.⁵ Így aztán kialakultak csoportok, amelyek az állam által jegyzett-garantált kül- és belföldi

³ Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus (1914-1917), In: u.ő: *Elmélet nélkül (Gazdaságpolitikai tanulmányok)*, Budapest-Szekszárd, 1917, 96-97. o.

⁴ Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus (1914-1917), i. m. 101. o.

⁵ i. m. 125. o.

forrásokon akarnak vállalkozni: zsiros állami megrendelésekre várnak, amelyeket politikai kapcsolataik révén kívánnak megszerezni.

Azt is látja, hogy a külső tőke meggyorsította ugyan a hazai fejlődést, de alapvetően csak azokban a földrajzi, gazdasági, társadalmi stb. terekben, amelyeket elért, vagyis a magyar társadalom egészét nem hatotta át, így jelentős területi különbségek alakultak ki, és az országot „szigetszerű” fejlődés jellemzi. Ez utóbbit azt értette, hogy hazánk mindössze néhány „kapuvároson” keresztül (pl. Budapest, Pozsony, Fiume) kapcsolódott a kapitalista országokhoz és a tőkés termeléshez, míg az ország területének és az ott élő lakosság termelésének-életének a zömét nem is érintette a kapitalista termelés vagy csupán „színlelt” módon. A területi különbségek léptékét és a „szigetszerűséget” érzékeltető Budapestet az 1910-es adatok alapján egy modern nagyvárosként írja le, ahol a lakosság (keresők és eltartottak) döntő többsége (60%) az ipar, a kereskedelem és a hitelezés területén szerzett jövedelméből él. Ezzel szemben a fővárostól még száz kilométerre sem elterülő Kecskemét városát egy óriási faluként mutatja be, ahol a lakosság zöme (58%) még a mezőgazdasághoz kapcsolódik és mindössze ötöde (21%) dolgozik az ipar – döntően a képműipar – a kereskedelem és a hitelezés területén. Olyan városként, amelybe nem az ipari munka okán költöznek vagy járnak be dolgozni az emberek, hanem ahonnan még a földjeit művelni jár ki a városi lakosság.

Úgy látja, hogy a vázolt viszonyrendszerben az ipari munkásság fő jellemzője a „kétlakiság”, a „félparaszti” vagy a „félproletár” állapot. „A magyar munkamegosztás hiányos vagy hibás keresztülvitele kapcsolatos a mezőgazdaság külterjességével, mely munkaszervezetünket kétlakisággal tölti meg. A tipikus ipari munkás lelkében nálunk még eleven a vágyódás a föld után, kapcsolatai hozzá nem szakadtak el egészen, s a szakszervezeti majálisokon még sűrűn hallja az ember a falusi nép régi dalait. Nyaratszaka a munkásság nagy tömegei cserélik el új szerszámaikat kaszával, s nem egy ipari üzem benuol meg”.⁶

Mindent egybevéve Leopold „kétféle tőkés-rendről” beszél, világossá téve, hogy a „színlelt kapitalizmus” más – más módon jön létre, mások a működési jellemzői, a fejlődés más útját járja stb. – mint az „igazi”, vagyis szerinte „...Smith Ádám, Széchenyi István, Marx Károly nem ezt a kapitalizmust sürgette”, mint amely ekkorra Magyarországon is kialakult.⁷ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy „A kétféle tőkés-rendhez kétféle tagadás illenék: két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus”.⁸ Ez utóbbi megjegyzés arra utal, hogy szerzőnk közel sem látja olyan problémamentesnek a korabeli kommunista fejlődélmélet által a „kapitalizmus” alternatívájaként jegyzett „szocializmus” kialakításának-kialakulásának a lehetőségét, hiszen ha „két-

⁶ i. m. 118. o.

⁷ i. m. 110.o.

⁸ i. m. 97. o.

féle tőkés-rend” van, úgy azokból – megközelítéséből adódóan – „kétféle” átmenet és „kétféle szocializmus” is következhet-következik. Megjegyzésének-felvetésének valóság tartalma majd három évtizeddel később nyeri el jelentőségét (realitását), amikor hazánkban a második világháború után a Szovjetunió olyan „szocializmust” vezetett be a rendszerváltó kommunista párttal, amelyet a szintén a „színlelt kapitalizmus” útját járó Oroszország társadalmi-gazdasági-politikai valóságának a talaján alakított ki az ottani kommunista párt a század első felében.

A „QUASI-FEJLETT” SZOCIALISTA „IPARI TÁRSADALOM”

Jánossy Ferenc a magyar „ipari társadalom” államszocializmusbeli kiépülésének delelőjén – lásd a táblázat 1970-es adatait – a „színlelt kapitalizmushoz” nagyon hasonló kifejezéssel illette az addigra dominánssá váló szocialista gazdaságot, ugyanis azt „quasi-fejlett” struktúrának minősítette.

Mint mondja: „Ez az állapot spontánul alakult ki az erőltetett iparosítás első futási szakasza közben és azt követően, mégpedig a következő módon: Az ipar extenzív bővítése – új gyárak építése, valamint a már létezők extenzív tovább-bővítése (az a bővítés, amelyet félrevezető módon az üzemek „rekonstrukciójának” nevezünk) – már kezdetben igénybe vette úgyszólván a teljes beruházási kapacitást, olyanmódra, hogy a meglévő üzemi berendezések modernizálására beruházási kapacitás egyáltalán nem maradt. Az iparnak így módon történt extenzív bővítése folytán egyre nőtt importszükségletünk nyersanyagokban, anélkül hogy exportképességünk – legalábbis a fejlettebb országokkal szemben – ennek megfelelően növekedett volna. Avégett, hogy az importszükséglet exportfedezetét mindezek ellenére biztosítsuk, kísérletet tettünk az ipari termelés még erőteljesebb fokozására, de ismét csak az ipar további extenzív bővítése útján...Az így kialakuló – látszólag elkerülhetetlen – spirális folytán mindenekelőtt a gépek és üzemi berendezések egy növekvő állományának modernizálása szorult háttérbe. Különösképpen szűkült ezáltal – legalábbis az ipar tartósan elhanyagolt és így felhalmozódott korszerűsítési igényeihez képest – az a lehetőség, hogy iparunkat Nyugatról importált gépekkel fejlesszük.

A folyamat következtében tehát jelenleg érvényesül ugyan az a hatalmas makrostrukturális feszültség, amely a mezőgazdaságból az iparba irányuló gyors munkaerő-átvándorlás folytán alakult ki. Ez a feszültség előnyös annyiban, hogy ezrek számára teremtette meg az ipari munka tapasztalatai és ismeretei elsajátításának lehetőségét. Egyidejűleg azonban ma is nagy számban léteznek olyan üzemek,

amelyek technikai felszereltségét már évtizedek óta alig korszerűsítették, amelyekben tehát az ismeretek kibontakozásához minimálisan szükséges feszültség is hiányzik”.⁹

E megközelítésben nem egyszerűen „iparosodásról” van szó, még csak nem is a tudatosan vállalt állami „iparosításról”, hanem annak egy sajátos formájáról, amelyet a szerző „erőltetett” vagy „extenzív iparosításnak” nevez. Az iparosításnak ezt az eljárását – mint az előbbieken jeleztük – a szintén a „színlelt kapitalizmus” útját járó Szovjet-Oroszországban dolgozta ki és alkalmazta az uralomra került kommunista párt, mint a szocialista tervgazdálkodás szovjet modelljének sikeres és kizárólagos formáját a XX. század első felében. Mi is jellemzi az iparosítás eme formáját:

„A Szovjetunióban lényegében biztosítva voltak az erőltetett iparosítás alapvető előfeltételei, s ezek a következő tényekből adódtak:

- A) A népesség a háborút és a polgárháborút követő időkben végtelenül igénytelen és áldozatkész volt.
- B) A mezőgazdaság – bár jelentékeny mennyiségű munkaerő-tartalékokat adott át az iparnak – továbbra is el tudta látni a népességet élelmiszerrel (még ha az ellátás színvonala átmenetileg csökkent is).
- C) Az ország természeti kincsei elég bőségesek voltak ahhoz, hogy az ipar nyersanyagigényét és energiaszükségletét fedezzék.
- D) A természeti kincsek bősége következtében a nyersanyagok exportja a gépek és berendezések importját is fedezni tudta.

E négy körülmény következtében a Szovjetunióban a gazdasági egyensúly – súlyos átmeneti nehézségek ellenére is – hosszabb távon fenntartható volt még az erőltetés olyan üteménél is, amely mellett az ipar éveken keresztül jóformán csak önmagát látta el (és csupán minimális mértékben a lakosságot). Az ipar, az energia-termelés, a bányászat és a szállítás évekig az egymást kölcsönösen ellátó üzemek csaknem teljes körét alkotta. Ez a kör el tudta ugyan látni a Szovjetunió hadiiparát, a lakosságnak és a mezőgazdaságnak viszont csak a legszükségesebbet nyújtotta”.¹⁰

Szerzőnk tehát egyértelművé teszi, hogy hazánkban egy olyan iparosítási – és egyben szocialista – modellt kényszerült átvenni a második világháborút követően a rendszerváltó kommunista párt, amelyet egy nagyhatalmi pozícióban lévő és ennek megtartása okán is hadigazdálkodásra beállt, modernizációjában erőltetett iparosításra kényszerülő fejlődő ország szükségletei-igényei határoztak meg, az erre átszabott kommunista ideológia által szentesítve. Továbbá az erőltetett iparosításhoz

⁹ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, *Közgazdasági Szemle*, 1969/7-8. sz., 814-815. o.

¹⁰ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, i. m. 810-811. o.

nélkülözhetetlen nyersanyagforrások is rendelkezésre álltak, biztosítván a folyamatos technikai-technológiai fejlesztés költségeit, ide értve azokat a forrásokat is, amelyekkel a fejlett országokból megvásárolhatták a legmodernebb eljárásokat-technológiákat. Ez az iparosítás egyértelműen a hadiipar (állam) elsőbbsége jegyében zajlott, a társadalom és a gazdaság minden más szektorát maga alá gyűrve, így a lakosság ellátása és szükségletei – másként a „szocializmus” jóléti ígérvényei – sem játszottak szerepet a fejlesztési irányok kijelölésekor.

Tekintettel arra, hogy Jánossy Ferenc e tanulmányát 1969-ben írta – amikor hazánk már túl van a Rákosi-korszakon, az 1956-os forradalmon, a szocializmusról vallott kánonok korrekcióján, az új gazdasági mechanizmus előkészítésén, stb. – így nem meglepő módon felteszi azt a kérdést, hogy vajon a szocialista „erőltetett ütemű iparosítás” magyar modellje alkalmazható lenne-e az „igazi kapitalizmus” – melyet ő „tisztá” piaccgazdaságnak nevez – körülményei között. Erre egyértelműen nemleges választ ad. „Kézenfekvő, hogy a „tisztá” piaccgazdaság – vagyis a rentabilitási követelmény korlátlan érvényesülése – elvileg kizárja az erőltetett ütemű iparosítás útjának még a lehetőségét is. Tőkés vállalkozó számára ez az út nem járható. A tőkés nem engedheti meg magának a „gazdaságtalan” beruházást”. Majd felteszi azt a kérdést is, hogy az iparosítás eme modellje – amely a „quasi-fejlett” gazdasági struktúrát létrehozta – hazánk esetében folytatható-e, illetve hova vezet. Szerzőnk válasza itt is egyértelmű: „A tervgazdálkodás kétségtelen előnye, hogy a fejlődés olyan útjait is megnyitja, amelyek a tiszta piaccgazdaság számára szóba sem jöhetnek: így az erőltetett ütemű iparosítás útját is. Ez az előny azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy ez az út akkor is választható, ha – bizonyos konkrét körülmények folytán – nem vezet a remélt eredményhez, hanem idővel zsákutcának bizonyul”.¹¹

Jánossy tehát nem hagy kétséget az iránt, hogy az extenzív iparosítás átvett és a hatvanas évekig szinte változatlan formában működtetett szovjet (szocialista) modellje tovább nem járható út. Egyfelől azért nem, mert teljesítménye félrevezető, hiszen nem „igazi”, csupán „quasi-fejlett” gazdasági struktúrát hozott létre, ahol a foglalkoztatottak többsége ugyan az iparban dolgozik, azonban döntően elavult – alkalmasint muzeális – műszaki-technológiai felszereltségű üzemekben. Ezeket a gépeket zömében a mezőgazdaságot éppen hogy elhagyó első generációs munkásság működteti, amelynek munkakultúrája, motiváltsága és teljesítménye – már csak az ipari-műszaki szint miatt is – alacsony, az általa előállított termékek jó esetben csupán a KGST-piacokon eladhatók, és alacsony bérei okán képtelen feladni mezőgazdasági kistermelését, vagyis „félproletár” helyzetben van. Így jellemző a hatvanas-hetvenes évekre is, hogy a nyári-őszi mezőgazdasági csúcsmunkák idején e munkásság jelentős része csakúgy otthagyja az üzemait-gépeit, és kitödul a mezőkre-gyümölcsösökbe dolgozni, mint ahogy erre fél évszázaddal korábban Leopold Lajos is utalt. Persze nem is nagyon tehetett mást ezekben az évtizedekben a

¹¹ i. m. 809. o.

falvakból a városokba tömegesen ingázó első generációs ipari munkásság, hiszen a té-
eszekben maradék-elvű naturálgazdálkodás folyt – pl. munkaegységben számoltak, és
nem volt rendszeres pénzbeli fizetés sem – továbbá, aki a falvakban zöldséghez, burgo-
nyához, baromfi- vagy sertéshúshoz stb. hozzá akart jutni, annak mindezeket saját ma-
gának kellett előállítania a téesztől kapott háztáji földön, házhelyen, vagy a meghagyott
gyümölcsösben. A háztáji súlya és elterjedtsége még a nyolcvanas években is változat-
lanul tömegeket érintett: a KSH 1982-es felvétele szerint akkor 1,5 millió háztartásban
folyt mezőgazdasági kistermelés, ahol mintegy 4,5 millió személy élt.¹² Ekkor már a
megélhetési kényszer mellett a fogyasztás, a gazdagodás-piacosodás lehetősége is soka-
kat ösztönzött erre: az adatok szerint 1981-ben a mezőgazdasági kistermelésben részve-
vők 32 százaléka a „munkás”, 27 százaléka „inaktív”, (döntően nyugdíjas), 18 százaléka
„nem fizikai foglalkozású”, 9 százaléka „kettős jövedelmű”, 4 százaléka „kisárutermelő”
háztartásban élt, és csak egy kisebbsége (18%) a mezőgazdaságban hivatalosan dolgozó
„szövetkezeti parasztiban”.¹³

Bár a vázoltak ugyanúgy nem adnak teljes és differenciált képet az államszocializmus
időszakának állapotáról, újratermelődésének jellemzőiről, kihordatlan konfliktusairól
stb. – hiszen csak 1969-et írunk – mint a század első feléből idézett szerzőnk a korabeli
feudálkapitalizmuséról, mégis abból visszaköszön számos általa jelzett probléma a „szo-
cializmus” viszonyai között is. Például az, hogy a magyar szocializmus csakúgy sajátos
„indíttatású”, mint amilyen a magyar kapitalizmus volt; hogy a politikai függés továbbra
is fennáll; hogy az extenzív iparosítás kulcsfigurája változatlanul a kétlaki életet élő „fél-
proletár”; hogy a tőkehiány továbbra sem megoldott kérdés. Jeleznénk, hogy szerzőnk
mind a „quasi-fejlettséget”, mind a „zsákutcás” fejlődés lehetőségét nem a Szovjetunió-
hoz, az általa megjelenített szocializmushoz vagy a szocializmus ideális képéhez képest
állapítja meg, hanem a korabeli modernizációs kihívásokat képviselő „tisztá” piacgaz-
dasághoz viszonyítva. Ugyanis, amíg a legfejlettebb kapitalista országok társadalmi,
gazdasági, lakosságuknak kínált szolgáltatásai stb. a hatvanas évekre úgy megváltoz-
nak, hogy ott megjelenik az ipari társadalom meghaladásának a képe (posztindusztriális
társadalom), addig a hazánkban átvett szovjet modell egy ettől jelentősen eltérő „quasi-
fejlett” szocialista „ipari társadalmat” hozott létre eddigre, amely nem csupán minőségé-
ben, teljesítményében és dinamizmusában tér-marad el attól, de a fejlődés lehetőségeiben
és irányában is, nem kizárva a „zsákutcát” sem.

(Megjegyeznénk, hogy az államszocializmus politikai elitje a hatvanas évektől
lépéseket tett az idézett tanulmányban vázolt szovjet modell korrekciójára: például
nyitott az áru- és pénzviszonyok irányába; védte és bővítette a szociális és emberi
tőkét; a KGST piacokra építve az agráriumban iparszerű termelési rendszerek és a
kistermelés sajátos hálózatát alakította ki; „alkalmazotti” társadalom kiépítésére tett

¹² *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben* I. (1984) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 6. o.

¹³ *A mezőgazdasági kistermelés 1981, (1982) I. kötet, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 15. o.*

kísérletet, melyben a szegénység jelentősen csökkent, a korszerűtlen iparát nyugati kölcsönökkel igyekezett modernizálni, vagy a gazdasága dinamizálásában eljutott a magánvállalkozások támogatásáig. Mindezek mutatják, hogy a kommunista elit ugyan nagyon messze jutott a rendszerkorrekcióban – egészen a magántulajdon, a magánvállalkozások, a piac stb. elismeréséig és rendszerbe állításáig, melyek éppen ellentétei eredeti politikai-ideológiai elképzeléseinek-tetteinek – azonban erőforrások és döntések hiányában az extenzív iparosítás számos jellemzője-eleme végigkísérte a rendszert).

A FÉLPERIFÉRIÁS ÚJKAPITALISTA „SZOLGÁLTATÓI TÁRSADALOM”

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végrehajtott legutóbbi rendszerváltásunk után egy évtizeddel a magyar foglalkoztatás szerkezete ismét léptékbelit változott – lásd a táblázatot a 264. oldalon – hiszen amíg a mezőgazdaságban dolgozók aránya jelentősen (7%) és az iparban dolgozóké némileg (34%) csökkent, addig a szolgáltatásban foglalkoztatottaké lényegesen (60%) „emelkedett”. Ez egy fejlett és jómódú „szolgáltatói társadalom” képét mutatja, ami ismét hatalmas „fejlődési” ugrásnak látszik a „quasi-fejlett” szocialista ipari társadalomhoz képest.

Laky Teréz, aki a rendszerváltás kezdetétől igyekezett nagyon pontosan nyomon követni a munkaerőpiaci folyamatokat, már az új trend kialakulásakor egyértelműen állást foglalt amellett, hogy szó sincs itt semmiféle „fejlődésbeli” ugrásról, valamiféle gyors modernizációról. Erről a következőket írja: „... bár előnyös a szolgáltatások foglalkoztatási súlyának növekedése, nem feledhetjük, hogy az arányváltozást a fejlett országokétól eltérő folyamatok okozták. A fejlett országokban a szolgáltatásokban foglalkoztatottak arányának magas és növekvő szintje a gazdaság modernizálódása, s a jólét következménye: a lakosság – anyagi fogyasztási igényeinek zömét kielégítve – egyre inkább a szolgáltatásokra költ, turizmusra, sportra, az egészség védelmére, banki szolgáltatásokra, tanulásra, szórakozásra stb. A leggazdagabb országokban 70% körüli a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya, és csupán Portugáliában maradt 60% alatt. Az EU átlag 1995-ben 64,5 % volt, 1996-ban 65,1%. Köztudott, hogy Magyarországon a szolgáltatásokban foglalkoztatottak arányának növekedése a 90-es évektől nem a gazdaság fejlettségének, a lakosság magas élet-színvonalának következménye, hanem a két termelő szektor, a mezőgazdaság és az ipar nagy létszámvesztésének. Bár a szolgáltatásokban is vesztek el munkahelyek, a zsugorodás folyamatában megnőtt a szolgáltatások aránya.¹⁴

¹⁴ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét- és kínálatát alakító folyamatok*, Budapest, 1998, Struktúra–Munkaügyi Kiadó, 18-20. o.

Röviden: ez a „posztindusztriális társadalom” nem az, mint amit a fejlett országokban találunk. Ugyanis mögötte nem jelentős gazdasági növekedés, magas fogyasztás és életszínvonal áll, hanem a munkaerőpiac drámai összezsugorodása – csak 1990 és 1994 között durván 1,5 millióan veszítették el állásukat – amely rendkívül alacsony foglalkoztatottsági szintet eredményezett, és amelyen az egymást váltó konzervatív és szociálliberális kormányok máig nem tudtak változtatni.

Szerzőnk, aki a magángazdaság kialakulásától – vállalkozások alapítása, külföldi beruházók, privatizáció stb. – remélte a gazdaság és a társadalom dinamizálását, már ekkor jelzi, hogy 1990 és 1994 között ugyan 421 ezerről 870 ezerre ugrott az egyéni és a jogi személyiség nélküli társas vállalkozások száma, ez a forma azonban nem alkalmas egy modern piacgazdaság magalapozására. Azért, mert az egyéni vállalkozások zöme tőkeszegény; mert csak önmaga számára teremt munkahelyet, mert sok a mellékállású „vállalkozó”, és mert megjelentek a kényszervállalkozók tömegei, akiket a munkaalkalmak hiánya és a megélhetés kényszere ösztönzött erre, így menekülve ideig-óráig a munkanélküliség elől. Továbbá, mert a „vállalkozó-önfoglalkoztatók” magas száma nem a gazdasági fejlettség, ellenkezőleg a fejletlenség jele a fejlett országokban. (Például amíg Németországban, Hollandiában, Dániában 9, Franciaországban és Angliában 12 százalék volt az önfoglalkoztatók aránya 1992-ben, addig a kevésbé fejlett Görögországban 35, Spanyolországban 21, Portugáliában 24, Írországbban 22 százalék).

Laky Teréz kétkedéssel fogadta a mezőgazdaságban ténylegesen foglalkoztatottak számának a statisztikákban megjelenő léptékbeli csökkenését is, és nem csupán azért, mert az extenzív iparosítás államszocializmusbeli formája a „félproletár” állapotok tömeges megjelenésével járt, hanem mert aligha elképzelhető, hogy az újkapitalizmusban a magas infláció, a csökkenő pénzbeli jövedelmek, a tömeges munkanélküliség, inaktivitás és elszegényedés stb. körülményei között az érintettek nélkülözni tudnák megélhetésükben a mezőgazdasági kistermelésből származó naturáliákat és esetleges bevételeket. (A KSH 1994 őszi felvétele igazolta feltevését, hiszen azt találta, hogy 1 millió 675 ezer háztartásban – itt 4,8 millió fő élt – végeztek valamilyen mezőgazdasági tevékenységet).

És mitől félperifériás, „latin-amerikai” típusú az újkapitalista „szolgáltatói társadalom”?

Nos, ezt a megjelölést Andorka Rudolf használta meggyőzően a fentiekben vázolt folyamatok társadalmi-politikai következményeinek a jellemzésére. A kutatások alapján röviddel a rendszerváltás után a következőket állapítja meg. „Ha a KSH által 1982-től 1994-ig számított létminimumot vesszük szegénységi küszöbnek, akkor azt lehet mondani, hogy az 1980-as években körülbelül a lakosság 10 százaléka, 1995-ben 30-35 százaléka volt szegény. Nem szükséges indokolni, hogy igen súlyos akut társadalmi probléma. Még nagyobb azonban azoknak az aránya, akik nem csúsztak ugyan a szegénységi küszöb alá, de „elszegényedtek” abban az értelemben, hogy egy

főre jutó reáljövedelmük kisebb, mint a rendszerváltás előtt volt”.¹⁵ Ferge Zsuzsa tíz évvel később készült becslése a probléma állandósulásáról és elmélyüléséről tanúskodik: „Sokféle kutatásunk felhasználásával itt kísérletet teszek arra, hogy körülírjam a szegénységben élők különböző csoportjait és arányukat az össznépeességben. A szegénységben és peremén vagy árnyékában élők együtt (becslésem szerint) a népesség mintegy 40 százalékát teszik ki”.¹⁶

A hazánkban kialakult újkapitalizmus szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalmá tehát alapvetően eltér a fejlett országok széles és jómódú „közép-rétegeket” magában foglaló társadalmaitól. Andorka e folyamatokat látva állapítja meg, hogy szó sincs a „középrétegek megerősödéséről” és egy vékony, de a társadalomról nem leszakadó „alsó réteg” kialakulásáról. „Ezzel szemben olyan tendenciák mutatkoznak, amelyek a „latin-amerikai” társadalmi szerkezetet látszanak leképezni: kis és igen gazdag hatalmi és gazdasági elit, gyenge középrétegek és nagy tömegű szegénység”.¹⁷

További jellemzője e félperifériás „szolgáltatói társadalomnak” a duális gazdaság vagy a „szigetszerű” fejlődés dominánssá válása – a külföldi tőke által elért „kapuvárosok” (pl. Budapest, Győr, Székesfehérvár) új fejlődési pályára álltak, míg az ország nagyobb részén állandósult a stagnálás vagy a leépülés – így karakteres formát öltött a területi és a társadalmi egyenlőtlenségek halmozódása, a gettósodás, az iskolai szegregáció stb., melyek nyomán egy dezintegrált, fragmentált és anarchizált társadalom képe tárul fel. „A társadalmi és a területi egyenlőtlenségek egybekapcsolódása szélsőséges megosztottságot eredményezett. Egymástól alapvetően különböző mikro-társadalmak alakultak ki, s mindezeket semmilyen integráló erő nem mozgatja azonos irányba. A zárványtípusok igen kevésbé hasonlítanak ahhoz a makro-társadalmi képhez, amit számos kutató és politikus, mint az ország egészét jellemző állapotot ír le. Az országot éppen az jellemzi, hogy a makro- és mikro-jellegzetességek a legkevésbé sem állnak össze egységes tendenciába illeszkedő képé” – foglalja össze a probléma lényegét Gázó Ferenc.¹⁸

Aligha meglepő módon így ismét felmerült az a kérdés, hogy folytatható-e és hova vezet e „latin-amerikai” típusú fejlődési pálya. Ugyanis egyértelművé vált, hogy a kialakult-kialakított félperifériás újkapitalizmus-variáns egyfelől a gazdasági, foglalkoztatottsági, jövedelmi, életminőségbeli, mobilitási stb. teljesítményével

¹⁵ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. sz. (nyár), 12. o.

¹⁶ Ferge Zsuzsa: Struktúra és szegénység, In. Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek, Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenségek a mai Magyarországon*, Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 497. o.

¹⁷ Andorka i. m. 12.-13. o.

¹⁸ Gázó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán: *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2008, 162. o.

képtelen önmagát legitimálni, másfelől, hogy csak ebben a dezintegrált, fragmentált, polarizált és anarchizált formában képes társadalmát és gazdaságát újratermelni. Következésképpen a „rendszerkorrekció” igénye-problémája is ismét aktualitást nyert.

NÉHÁNY VÁZLATOS MEGFONTOLÁS

Ha az első hallásra meghökkentőnek tűnik is az az átalakulási-fejlődési sor, amely az 1910-es évektől a hazai feudalizmus késői bomlásával induló „színlelt kapitalizmustól”, a „quasi-fejlett” szocialista „ipari államon” át, egészen az ezredforduló újkapitalizmusának félperifériás „szolgáltatói társadalmáig” tart, mégis azt gondoljuk, hogy ez sokkal adekvátábban írja le a rendszerváltások szaggatta hazai modernizáció valóságát, mint a mindenkori politikai elitek propaganda történelemképei.

Gondoljuk ezt azért, mert – talán sikerült bizonyítani – az idézett szerzők használta megnevezések nem egyszerűen nyelvi lelemények, reklámfogások, ellenzéki odamondogatások stb., hanem kutatói erőfeszítések eredményei. E kutatókat láthatóan érdekelte koruk társadalmának állapota, működésének jellemzői és mozgásirányai, és az eléjük táruló reálfolyamatok feltárása-leírása során számos esetben kénytelenek voltak azt megállapítani, hogy a rendelkezésükre álló és általánosan elfogadott (szociológiai, politológiai, gazdasági stb.) fogalmakkal csak részben, vagy egyáltalán nem képesek pontosan leírni a vizsgált magyar valóságot. Ahogy Leopold Lajos tisztában volt azzal, hogy kora magyar társadalma nem jelölhető ugyanazzal a „kapitalizmus” megnevezéssel, mint a korabeli Angliáé, úgy Laky Teréz is tudta, hogy a kapitalista rendszerváltás utáni magyar „szolgáltatói társadalom” nem a magas életminőség és jólét következménye, mint Angliában, Hollandiában stb., hanem a hazai gazdaság és munkaerőpiac kilencvenes évek eleji összeomlásáé, így az azonos megnevezés napjainkban is félrevezető.

Gondoljuk továbbá azért, mert a kortársi leírások számos olyan jelenséget és folyamatot említenek, amelyek a század elejétől végigkísérik a magyar társadalom átalakulását: utalnánk például a tőkehiányra, a technológiai lemaradásra, a dezintegrált (duális) gazdaságra, a „kapuváros”-jelenségre, a természetes önellátás vagy a „félproletár” állapotok társadalmi méretű jelenlétére. A „félproletár” a vázolt évszázad jellegzetes figurája, aki „kétlaki” életvitelre kénytelen berendezkedni, mert cselédként, ipari munkásként, téesz-tagként, értelmiségiként, kisvállalkozóként stb. a hivatalos, az „első” vagy „piac”-gazdasági munkavállalásából származó béréből nem képes megélni, családját a kor színvonalán eltartani, és lépést tartani a civilizációs kihívások keltette új szükségletek kielégítésének igényével. Márpedig, ha mindezek csak úgy jellemezték a magyar kapitalizmus korai formáját, mint az államszocializmusét, és az újkapitalizmus jelenlegi állapotában is akut gondok, akkor aligha beszélhetünk rendszerspecifikus problémákról, ugyanis ezekre láthatóan sem a szocialista, sem a

kapitalista társadalmi-gazdasági reprodukciós formák – modernizációs variánsok – nem kínáltak megoldást. Vagyis a jelzett évszázados trendek makacs alapfolyamatai a „nagy átalakulás”, a Polányi Károly által vázolt angol kapitalista átrendeződés szintén hosszan elnyúló nyűglődéseit idézik elénk¹⁹, természetesen a hazai fejlődés-fejlettség „megkésettiségeből”, „másságából”, „félperifériás” vagy „függő” helyzetéből stb. adódó sajátosságokkal. E jelenségek-irányzatok állandósult társadalmi jelenléte okán egyáltalán nem meglepő, hogy hazánkban a „szinlelt kapitálizmust” csak „quasi-fejlett” szocializmus, és ezt is csupán félperifériás újkapitalizmus követhette-követe, hiszen – Hajnal István történést parafrázálva – egy országnak nem csupán „az osztálytársadalma olyan, amilyen volt a rendisége”²⁰, hanem a szocializmus is „olyan”, mint amilyen a kapitalizmusa volt, és újkapitalizmusa is „olyan”, mint a megelőző szocializmusa. (Leopold Lajos idézett gondolatmenetében ez úgy vetődött fel, hogy a „A kétféle tőkés-rendhez kétféle tagadás illenek: két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus”, vagyis, ha az „igazi” kapitalizmus „tagadásbeli” megfelelője az „igazi” szocializmus, akkor a „szinlelt kapitálizmust” nem követheti „igazi”, csupán „szinlelt” szocializmus).

Gondoljunk azért is, mert ismert, hogy a XX. századi korszakváltások nem csupán a „kapitalizmus” jelentősen eltérő gazdaság- és társadalomszerveződés-formáit hozták létre – gondoljunk a szabadversenyos kapitalizmus utáni, állam-, jóléti- és globálkapitalista variánsokra – hanem a „szocializmust” is: például hazánkban a Rákosi-időszak szovjet modelljét a Kádár-kor rendszerkorrekcióján átesett „gulyáskommunizmus” váltotta. Ez azt is jelenti, hogy a „szocialista” újratermelődési rendszerek kezdettől többes mércét használtak, melynek a kommunista elvi-ideológiai alapvetések zárt rendszere csak az egyik, és nem is a legfontosabb eleme volt. A történelem tanúsága szerint ennél alapvetőbbnek bizonyult a mindenkori „kapitalizmusokkal” folytatott modernizációs és (nagy)hatalmi verseny nyitott és állandó gazdasági, társadalmi, technológiai, katonai, fogyasztási-életminőségi stb. erőfeszítésekre, megújulásokra és kompromisszumokra kényszerítő világa, melynek során mind a „kapitalizmusok”, mind a „szocializmusok” érdekeik-szükségeik szerint csakúgy felhasználták a köztulajdont, mint a magántulajdont, az államot és a bürokráciát csakúgy, mint a piacot, és a diktatórikus berendezkedés sem csak a „szocializmus” sajátja.

Nos, a vázoltak egyértelműen jelzik, hogy az új politikai elitnek nem volt a kihívásokkal adekvát valóságképe, hiszen nem tudta megmondani, hogy a „szocializmus” mely gazdaság- és társadalomszerveződési formájáról a „kapitalizmus” mely

¹⁹ Polányi Károly: *A nagy átalakulás, Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, (1946). Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

²⁰ Hajnal István (É. n. 1942) Az osztálytársadalom, In. *Magyar Művelődéstörténet*, V. köt., Az új Magyarország, Budapest,

gazdaság- és társadalomszerveződési formájára szeretne-akarna, és főként kelle-ne-lehetne átmenni; mert ha aktuálisan a globálkapitalista korszakváltás kényszere áll fenn, akkor merő voluntarizmus a szabadversenyes vagy a jóléti kapitalizmust ígérni-választani. Így csupán politikai maszatolásként értelmezhetjük a rendszerváltás olyan beállítását, amely azt valamiféle időtlen „piacgazdaság” bevezetésének kívánalmaként írja le, megfoghatatlan, általában vett „szocializmus-kapitalizmus”-csereként, vagy az államosítások előtti hazai állapotok tulajdoni visszarévedéseként („történeti igazságtételként”), netán a „diktatúráról a demokráciára” történő átállásként, avagy egyszerűen a „bűnös szocializmus” leváltásaként. Annál is inkább, mert tudott volt, hogy hazánk évszázadok óta „más” fejlődési-fejlettségbeli pályán mozog, mint a modernizáció trendjeit domináló „centrum” országok, így az is, hogy e „másság” a világgazdasági korszakváltásokkor mindig „kettős kihívásként” jelenik meg. Egyrészt a korszakváltások új kihívásaira kéne válaszolni, másrészt az ettől jelentősen eltérő-elmaradó hazai fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira is, méghozzá egyszerre és lehetőleg úgy, hogy közben a „felzárkózás” évszázados kívánalmaira is valamiféle sikeres megoldást kéne találni. A „kettős kihívás” legutóbbi rendszerváltásunkkor is fennállt, hiszen egyidejűleg váltak dominánssá a globálkapitalizmus új modernizációs irányzatai, és került válságba – nem utolsó sorban ezek nyomán – az államszocializmus keretei között gyors és felemás modernizációt felmutató Kádár-korszak. Következésképpen a rendszerváltás olyan politikai értelmezése-gyakorlata, amely a „kettős kihívásból” csak az egyik elemet képes vagy hajlandó fel- vagy elismerni, egyoldalú és önkényes, és alkalmasint kudarcra ítélte. Így a kudarc esélyét hordja magában a rendszerváltás olyan felfogása, amely azt kizárólag a szocializmus „forradalmi” megdöntéseként, revánssal keveredő hatalom-megragadásként, az állami (nemzeti) tulajdon elkótyavetyéléseként, vagyonosztó politikai-gazdasági klientúra-építésként stb. gondolja lebonyolítani, miközben figyelmen kívül hagyja, sokadrangúként kezeli vagy „összeesküvésnek” minősíti a globálkapitalista integrációs-kényszert. És ellenkezőleg, ha a cél az, hogy „bármilyen áron” – vagyis az ország tényleges gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi, megélhetési stb. állapotait figyelmen kívül hagyva, korábbi civilizációs eredményeit lerombolva – kiépüljön valamiféle „igazi piacgazdaság”.²¹

Az állami vagyon magánosítása kezdetektől felvetette e vagyon „eltűnésének”²², a politikának kizárólag ennek megszerzésére-szétosztására (vagyis klientúraépítő hatalmi harcokra) korlátozódó, az állami megrendelések-támogatások pártalapú leosztásának stb. a lehetőségét.²³ Még a monetarizmus elfogult amerikai közgazdaszai

²¹ Laki László: *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

²² Pitti Zoltán: Egészen eredeti tőkelfelhalmozás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 1997/8-9. sz.

²³ Lásd pl.: Szalai Erzsébet: *Szereppróba, Valóság*, 1990/12. sz.; Varga István - Banai Miklós: *Polgárosodás és tulajdonjogi rendezés, Századvég*, 1991/2-3. sz.

is figyelmeztettek rá, hogy amikor a privatizációt és a liberalizációt célként (és nem eszközként) fogják fel, mely eljárás során nem kell mást tenni, mint az állami „vagyont oda kell adni barátainknak egy kis jutalékért cserébe”, akkor előfordulhat – mint az „átalakuló-fejlődő” országokban elő is fordult – hogy (az ő kifejezésükkel élve) „maffia típusú” kapitalizmus alakul ki.²⁴ A rendszerváltás válsága által felszínre dobott új politikai tényezők – például a Lehet Más a Politika, a Jobbik – mára politikai szintre emelték a klientúrák, az oligarchiák és a politikai alapú beruházások-osztogatások kérdését, és bár ennek egyenlőre a gazdasági vetületeit emelik ki, egyben kérdésessé teszik a rendszerváltás azon hivatalos felfogását is, amely azt szükségszerűen a „gonoszról az erkölcsösre”, a „nyomorból a jólétre”, a „diktatúráról a demokráciára” stb. való áttérésként írja le. Már a „félperifériás” megnevezés is jelzi, hogy ez a „szocializmus-kapitalizmus”-csere nem az, amelyet a politikai elit vizionált és ígér – a nyolcvanas évek szocializmusához képest ma léptékekkel magasabb a szegény-kirekesztett, és ők gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottságuk okán még írott jogait sem tudják érvényesíteni²⁵ – amihez képest a klientúrák, az oligarchiák, netán a „maffia-típusú” kapitalizmus említése bizony még kevésbé fogja a „erkölcsi tisztaság”, a „jólét” és a „demokrácia” fogalmait a magyar újkapitalizmushoz társítani.

A vázoltak arra is rávilágítanak, hogy hazánk a világgazdasági korszak- és az ezt kísérő rendszerváltásokkal egyidejűleg mindig merőben új nagyhatalmi-befolyási keretek közé sodródott, annak minden politikai, gazdasági stb. függőségi következményével együtt. Leopold Lajos a monarchiabeli „színlelt kapitalizmus” taglalása kapcsán a német-osztrák „függőség” problémáiról beszélt, az államszocializmus korában sem volt titok a közvetlen szovjet ráhatás-beavatkozás, mint ahogy napjainkban is sok szó esik az Európai Unió vagy az IMF befolyásáról. Már pedig, ha évszázados problémáról van szó, amelyen sem a kapitalista, sem a szocialista rendszerváltások nem tudtak változtatni – jelezvén a magyar mozgáster határait – akkor eléggé érthetetlen, hogy az új politikai elit miért nem erre készült fel, és miért tetszeleg ismét a „posztmodern-forradalmár”, a „küldetéstudatos reformer”, „hazafi” vagy „szabadságharcos” jelmezében.

Mivel a korszakváltások minden alkalommal és rapid módon merőben más világgazdasági környezetbe sodorták-dobták az országot, melyre gazdasága (érthetően) felkészületlen volt – nyilván a Monarchia, a KGST vagy az Európai Unió képviselte környezet jelentősen különböző tőke-, termék-, technológiai piacokat, munkamegosztási lehetőségeket és fejlődési alternatívákat kínált-kínál az ország számára – így az sem igazán érthető, hogy a politikai elit miért nem a súlyának

²⁴ Joseph. E. Stiglitz: Előszó a 2001. évi kiadáshoz, In: Polányi Károly, *A nagy átalakulás, Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004., 9.-20. o.

²⁵ Andorka Rudolf: *A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon*, i. m. 12. o.; Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység*, i. m. 497. o.

megfelelően foglalkozott e kérdéssel. Ugyanis e kényszerű világgpiaci sodródásokat egyetlen ország gazdasága sem bírja ki büntetlenül, főként ha az új politikai elit figyelmén kívül hagyva a történelmi tanulságokat kimondottan forradalmi-indulati-politikai megfontolásból az ország kiépült nemzetközi kölcsönkapcsolatait „leépítik”, meglévő piacait „elhagyják” vagy „átadják” másoknak – nem beszélve a hazai gazdaság ilyen kezeléséről – a korábbi gazdasági potenciálját ezáltal is leértékelve, elkótyavetyélve. Jóllehet köztudott volt, hogy korunk a gazdaságról és a piacról szól – aminek az államszocializmus politikai elitje is tudatában volt, hiszen már a magyar „gulyáskommunizmus” sem ideológián, hanem a szocialista piacokon nyugodott, továbbá a rendszerváltók céljaként megjelölt „piacgazdaság” kiépítése piacok nélkül szintén elképzelhetetlen – így meglehetősen zavarba ejtő, hogy rendszerváltóink nemhogy nem védték, de a KGST-beli és a hazai piacokat szinte „átadták” az új kapitalista versenytársaknak.

A magyar társadalomnak ezáltal okozott károk felbecsülhetetlenek, mint ahogy azok a károk is, amelyek abból származnak, hogy az új politikai elit a Kádár-időszak rendszerkorrekciójának modernizációs teljesítményeit – a felhalmozott gazdasági, vagyoni, társadalmi, technológiai, kapcsolati-hálózati, tudásbeli stb. erőforrásokat és potenciálokat – a rendszerváltás osztogató-fosztogató eljárásai során szinte semmivé tette, hiszen ezek nyomán nem alakultak ki a globalizált kapitalizmus kihívásaival kompatibilis és versenyképes nemzeti struktúrák. Ez érthetővé teszi, hogy a Rákosi-kor szovjet típusú, padláslesöprő, internálótáborokat működtető stb. fundamentalista modelljét miért nem akarják elkülöníteni a Kádár-kor „gulyáskommunizmusától” – melyben nemzetközileg versenyképes iparszerű termelési rendszerek és integrációk működtek a mezőgazdaságban; támogatták a magánvállalkozásokat; kísérlet történt egy „alkalmazotti társadalom” kiépítésére; vagy a fogyasztást a rendszer legitimálásában csakúgy felhasználták, mint a „kapitalizmusokban” – és miért gyúrtak ezekből egy, a fennállása alatt egyetemlegesen totalitárius, elnyomást és nyomort produkáló, mindenféle gazdasági és társadalmi teljesítmény nélküli „bűnös és sötét” világot. (Megjegyeznénk, hogy például a kínaiak szocializmusuk modernizációs teljesítményeire alapozva és a „magyar modell” általuk átvett tanulságait is beépítve álltak neki a „szocializmus kapitalizálásának” – vagyis volt más, netán az adott országra nézve sikeresebb út is, mint amit a magyar politikai elit választott – mert ők történelmüket folyamatában vállalták, így képesek-hajlandók mondjuk Mao ce-tung „kulturális forradalmának” szocializmusát is megkülönböztetni Teng Hsziao-ping gazdasági reformszocializmusától.²⁶ Sokan elvetik a kínai példát mondván, hogy ott nincs „demokrácia”, ami igaz, de hazánk dezintegrált, sok szegényből és kevés gazdagból álló polarizált és anarchizált félperifériás klientúra-kapitalizmusában – ahol

²⁶ Lásd erről pl.: Vámos Péter: A magyar modell és Kína, *História* XXXIV. évf. (2012.) 4. sz. 19-24. o.; Jordán Gyula: A kínai politikai rendszer, 1989 után, *História*, XXXIV. évf. (2012.) 4. sz. 34.-41. o.; Salát Gergely: Kínai mozaikok I. és II., *História*, XXXIV. évf. (2012.) 4. sz. 36. és 40. o.

a „demokrácia” alatt csupán az egymást lejárató-gyűlölő-kiszorító pártoknak-csoportoknak az ország gazdasági, társadalmi stb. gondjai megoldására valós alternatívát nem kínáló hatalmi váltásait értik – vajon milyen demokrácia van? Sokan azt mondják, hogy ott az állam beavatkozik a gazdaságba, ami igaz, de hát: „...Kelet-Ázsiában – a világ legsikeresebben fejlődő régiójában – az államok szegénykezés nélkül játszottak központi szerepet, és nem csak védték a szociális és emberi tőkét, hanem bővítették is azt. Az egész régióban nemcsak gyors gazdasági növekedés volt, hanem a szegénység is észrevehetően csökkent. Ha a kommunizmus kudarcra drámai bizonyítéka volt a piaci rendszer felsőbbrendűségének a szocializmussal szemben, Kelet Ázsia sikere ugyanolyan drámai bizonyítékot szolgáltatott egy olyan gazdaság felsőbbrendűségéről, amelyben az állam aktív szerepet játszik, szemben az önszabályozó piaccal” – írja a kilencvenes évekről az amerikai közgazdász J. E. Stiglitz.²⁷ Sokan lekicsinylően-elítélően azt mondják, hogy a (kommunista) hatalom és a társadalom között „hallgatólagos megállapodás” alakult ki Kínában, mely szerint a társadalom a hatalmat csak addig fogadja el, amíg az magasabb jövedelmet és a javuló életkörülményeket képes biztosítani az embereknek, de hát ez a „megállapodás” teljesen bevett forma a fejlett országok kapitalizmusaiban is a mai napig. Azt is mondják, hogy Kínában a vadkapitalizmus korai viszonyaira emlékeztető, európaiak számára elképzelhetetlen embertelen körülmények közé kerültek tömegek, ami igaz lehet, de hát hazánkban a kádári „alkalmazotti társadalom” szolgáltatásainak a gyors leépítése, a tömeges inaktívva-munkanélkülivé válás, elszegényedés és lecsúszás, a marginalizálódás, a szegregáció, a gettósodás, a romló közbiztonság, vagy az „ázsiai befektetőnek” is vonzó olcsó és védtelen munkaerőpiac kiépítésének a politikai céljai stb.²⁸ sem az európai mérce irányába mutatnak. Folytathatnánk a sort, azonban csak jelezni kívántuk, hogy a történelem túllépett számos eddig érvényesként használt megközelítésen, ideológián, fogalmon, paradigmán stb., így sok mindent újra kell gondolni).

Az eladósodottság szintén régről ismert gond. „Magyarország számára a külföldi eladósodás nem új keletű probléma. Már a kiegyezést követő iparosodás beindulása is a külföldi tőke erőteljes szerepvállalása mellett történt. (...) Az I. világháború után önállóvá váló ország még a Monarchia idejéből tetemes adósságokat örökölt. A háborút követő jelentős területvesztés, a mintegy öt évig tartó inflációs időszak, valamint a Magyarországra kirótt jóvátételi kötelezettség súlyos helyzetet teremtett. Az ebből való kilábalás csak jelentős külföldi hitelek felvételével volt lehetséges. A Monarchia idejéből örökölt adósságterhek, az újonnan felvett hitelek jelentős hányadának improduktív felhasználása és az 1929-1932-es világgazdasági válság hatása miatt azonban fizetési mérleg fokozatosan és jelentős mértékben romlott,...

²⁷ J. E. Stiglitz, Előszó a 2001. évi kiadáshoz, i. m. 16.-17. o.

²⁸ Máriás Leonárd: Parragh: extrém sokkterápia következik, *Hírszerző*, 2011. május 12.

A harmincas évek elején a fizetési mérleg helyzete, az esedékes törlesztési kötelezettségek teljesítése már napi gondokat jelentett az országnak, és 1931-ben hazánk kénytelen volt bevezetni a kötött devizagazdálkodást, ami aztán kereken hetven esztendeig, 2001-ig fennmaradt...”- írja Lóránt Károly egy tanulmányában.²⁹ Aztán jött a második világháború, a nemzeti vagyon pusztulása, jóvátételi kötelezettségek, majd a nyugati kapcsolatok befagyása, a régi hitelek törlesztése, az 1956-os forradalom utáni konszolidáció, a kőolajárak gyors növekedése a hetvenes évek elején, amely aztán hitelfelvételhez és ismét eladósodáshoz vezetett. Mint e hosszabb idézetből is kiviláglik: az eladósodás már a „színlelt kapitalizmusban” is probléma volt, amely aztán az államszocializmuson át egészen az újkapitalizmusig végigkísérte az évszázadot, így ez sem „szocialista örökség”.

Bár a vázoltak közel sem merítik ki a XX. századi hazai modernizáció szocialista és kapitalista reprodukciós modellvariánsokban megtestesült folyamata témakörét, remélhetően arra alkalmasnak bizonyultak, hogy elgondoljunk egy, a mindenkorri hivatalos politikai történelemképektől (propagandáktól) jelentősen eltérő és a realviszonyokkal adekvátabb társadalomtörténet leírásának-használatának lehetőségéről és politikai hasznosságáról. Annál is inkább, mert az új politikai elitet – mint jeleztük – ismét belegabalyodtak ideológiai fundamentalizmusaik önkényesen változó paneljei, politikai szerepfelfogásaik, érdekeik, hatalmi nyomulásaik és a kíméletlen reálfolyamatok szötte, de ezt rendszerváltó elődeikkel nagyjából azonos koreográfia szerint értelmezni kívánó forogatókönyvbe. Nem idéznénk fel a kommunista rendszerváltás ideológiáját, csak jeleznénk, hogy Szelényi Iván és munkatársai számos hasonlóságot véltek felfedezni az előbbi és az államszocializmushoz képest alternatívát kínáló modern gazdaságpolitikai ideológia közt. „... a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részesedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bünt követ el.”³⁰

Nos, mindkét ideológia – és a ma használatos nacionalista fundamentalizmus is – alapul szolgált-szolgál az új elitet számára, hogy maguknak történelmi „küldetést”, az előző rendszert megbuktató és „igazságtevő” forradalmár (posztmodern-forradalmár) szerepet és erkölcsi „felsőbbrendűséget” stb. tulajdonítsanak, és egyben a hatalomhoz való jogukat is ebből vezessék le. Aztán arra, hogy a történelmet ismét újírják, kinyilatkoztatva, hogy hatalomra jutásukkal új korszak, és vele egy új időszámítás kezdődik a magyar történelemben, hiszen a múlt – az előző rendszer – csak

²⁹ Lóránt Károly: A Magyarország eladósodásával kapcsolatos legfontosabb tudnivalók, *Nemzeti Érdek*, I. évf. 4. szám. (2007. tél), 27. o.

³⁰ Szelényi Iván – Gil, Eyal – Townsley, Eleonor: Posztkommunista menedzserizmus: gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I. *Politikatudományi Szemle*, 1996/2. sz. 26. o.

„szégyen”, az „elnyomás”, a „nyomor”, az „embertelenség” stb. terepe volt, melyből semmit sem lehet átvenni, így vele minden közösséget meg kell tagadni. Bár időközben a legújabb rendszerváltó ideológia is a kommunista sorsára jutott (megbélyegzésként használják), mint ahogy láthatóan a nacionalista fundamentalizmusnak is ez a sorsa. És bár kiderült az is, hogy „szocializmus-kapitalizmus” csere önmagában nem vezet demokráciához, nem garantál növekedést, függetlenséget, szabadságot vagy fejlett „piacgazdaságot”, és tömegek tapasztalták meg, hogy a propagandával ellentétben a történelem menete sem a „bűnösből” az „erkölcsös”, a „nyomorból” a „jólét”, az „alattvalói” létből a „polgár” stb. irányába halad, még sincs nyoma annak, hogy az új politikai elit a reálfolyamatoknak megfelelően képes és hajlandó lenne korrigálni eddigi rendszerváltó felfogását-gyakorlatát, és dolgozna egy rendszerkorrekciós programon. Sőt, mivel az eddig kiépített-kiépült újkapitalizmus a maga gazdasági, jövedelmi, foglalkoztatási, mobilitási stb. teljesítményével sem a rendszerváltás sikerességét nem tudja alátámasztani, sem az új elit felkészültségét nem tudja igazolni – jelezve, hogy e dezintegrált, fragmentált, polarizált és anarchizált társadalom csak ebben a „félperifériás” formában képes reprodukálódni – még nagyobb az igény, a kísértés és a kényszer a politikai elit számára a hatalomhoz való joga ideológiai alátámasztására, „továbbfejlesztve” a fentiekben jelzett saját történelemképét. És ez egyáltalán nem biztató egy modern magyar társadalom kiépülésének a lehetőségét illetően...

Első megjelenés: Iskola, társadalom, politika. Gazsó Ferenc tiszteletére, nyolcvanadik születésnapjára, 2012. 131.-152. o.